

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. М. ЮНУСАЛИЕВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол азма укугунда
УДК: 811.512.154(575.2)(043)**

ОСМОНОВА АЙГУЛ СЕЙДАКМАТОВНА

**КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН
ӨТМӨ МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаттык окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: **Дунканаев Абдыкалык Токтогулович**
филология илимдеринин доктору, доцент,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасынын профессору

Расмий опоненттер: **Кенжебаев Даирбек Орунбекович**
филология илимдеринин доктору, доцент, Эл
аралык Ала-Тоо университетинин лингвистика
кафедрасынын профессору

Бакирова Гүлжан Коккозовна
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин кыргыз тили жана адабияты
кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
гуманитардык факультетинин филология бөлүмү
(720044, Бишкек шаары, Жал кичи району,
Тыналиев көчөсү, 30-43).

Диссертациялык иш 2025-жылдын 28-ноябрында саат 15:00дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. М. Юнусалиев атындагы Тил илими институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jiw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 28-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин доктору, доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу Биринчиден, ар бир элдин көркөм дүйнөсү, көркөм кабылдоосу болот, анын сыңары, кыргыз эли да сөз баккан эл катары, байыртадан эле сөзгө баа берип келет. Сөз аркылуу бир шилтем макалдардан тартып, дүйнөдөгү теңдешсиз “Манас” эпосуна чейинки не бир элдик оозеки чыгармалар бекеринен жаралбаса керек. Дидактикалык чыгармалардын: макалдардын, ылакаптардын, табышмактардын, жаңылмачтардын, учкул сөздөрдүн, калптардын жанрдик-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу алардагы тилдик каражаттардын колдонулуш маанилеринде, аткарган функцияларында да айырмачылыктар болбой койбойт. Макалдардагы тоодой ойду бирин-экин сүйлөм ичине батыра берүү, сыйдыра билүү – сөз маанилеринин кеңдигин, сыйымдуулугун көрсөтсө, ылакаптардагы юмор, азил, тамаша, какшык мүнөзүндөгү маанилик туюмдары – сөз маанилеринин дагы бир кырын ачса, табышмактардагы жашырылган каймана ойдун туюндурулушу – сөз маанилеринин ооштурулушунун өзгөчө ыкмада жүзөгө ашырылышын шарттайт. Улуу “Манас” эпосунда камтылган кыргыз элинин басып өткөн жолу, социалдык-турмуштук жагдай-шарттары, маданияты, экономикалык абалы, эл-жерди баалай, барктай билүүсү, жүрүм-турум мамилелери, башка элдер менен карым-катнашы – бардыгы **сөз күчү** аркылуу чагылдырылган. Сөз маанилеринин көп түрдүүлүгү, текст ичинде аракетке келүүлөрү, ар кыл ыкмаларда туюндурулушу кыргыз элинин ой жүгүртүүсүнөн, дүйнөнү кабылдашынан, аң-сезиминен кабар берет. Мунун баары сөз күчүнөн билинип, сөз күчү катары эсептелип, аларды изилдөөнүн зарылдыгын пайда кылат. Кыргыз элинин дүйнөлүк масштабдагы жазуучусу Ч.Айтматов баштаган залкар акын-жазуучулардын керемет чыгармалары да сөз күчү аркылуу ишке ашырылган. Элдик оозеки чыгармалар болобу, же профессионал акын-жазуучулардын чыгармалары болобу, кыргыз тили илиминде аларды лингвистикалык багытта изилдөө иштери анчалык колго алына элек, б.а., чети оюла элек маселелерден, бул жагынан азырынча активдүүлүк байкалбайт. Ушул өңүттөн алганда, **көркөм чыгарманын тилин изилдөө актуалдуу маселелерден** болуп саналат.

Экинчиден, тилде, кепте не бир маанилик функцияларды аткарган тилдик каражаттар колдонулбай койбойт. Антоним, синоним, омоним тилдик кубулуштарынан сырткары, алардын түз жана өтмө мааниде колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги, өтмө мааниде ойду таасирдүү, угумдуу, көркөм жеткирүүдөгү ык-амалдарынын ар түрдүүлүгү ж.б. кыргыз лингвистикасындагы олуттуу маселелерден болуп саналат. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу, аткарган милдеттери бир катар кызыгууларды жаратууда. Аларга объект катары кадыресе кептен тартып көркөм чыгарманын бардык түрлөрүн камтыган

материалдарды тартууга болот. Өтмө мааниде туюнтулган ой кыргыз тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бирин шарттап турат.

Үчүнчүдөн, изилдөөбүздүн өзөгүн түзүп турган көркөм чыгармадагы өтмө маанилүүлүк маселесине карата кыргыз тили илиминде илимий-теориялык негиздеги атайын эмгек жарала элек. Албетте, бул маселеге түздөн-түз тиешеси бар Т. Ж. Исакованын “Көп жана өтмө маанилерде колдонулган тилдик бирдиктердин эпостордо берилүү бөтөнчөлүктөрү” (2018) аттуу диссертациялык эмгегин белгилебей коюуга болбойт. Проф. С. Өмүралиеванын “Многозначность слов в современном киргизском языке и ее лексикографические разработки в современной киргизской лексикографии” деген темадагы кандидаттык диссертациясы (1979), А. Жумагул кызынын “Кыргыз макалдарындагы көп маанилүү сөздөрдүн лингвостилистикасы” (2023) эмгектери да биз койгон маселеге үндөштүктө жаралган, анткени аларда сөздүн өтмө маанилери эмес, көп маанилүүлүк маселеси териштирилсе да, өтмө маанилүүлүк салыштырылган мүнөздө каралгандыгы анык. Мындан сырткары, “Азыркы кыргыз адабий тилинде” (2009) жана лексикология багытында жарык көргөн окуу китептеринде кыскача болсо да, өзүнчө темада берилген. Негизи, көркөм чыгармалардын табиятын, жаралыш механизмин шарттоочу факторлордун бири **өтмө маанилүү тилдик каражаттар** болуп саналат. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын (сөздүн, фразеологизмдин, сөз айкашынын, сүйлөмдүн) колдонулуштары, аткарган милдеттери, туюндурулуш жолдору, стилистикасы боюнча атайын изилдөөлөр жок. Ушул өңүттөн алганда, коюлган маселе диссертациялык иштин актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн табиятын аныктап-тактоодо, бир жана көп маанилүү сөздөр менен катар коюлуп салыштырылышы, көркөм тексттеги өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу, образ жаратуудагы функциясы, көп кырдуулугу, стилистикалык кызматы изилдөө ишинин негизги максаты болуп саналат.

Көздөлгөн максатты ишке ашыруу үчүн, төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- көркөм чыгарманын тилине жана өтмө маанилүүлүккө байланыштуу илимий адабияттарга сереп салып, аларга карата жекече көз караштарды билдирүү;

- коюлган объектинин илимий багытын так жана туура сыпаттап-териштирүүдө анын илимий-методологиялык негизин аныктап алуу;
- кыргыз тилиндеги бир, көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугун, жалпылыгын, өзгөчөлүктөрүн белгилөө;
- өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функциясын көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде талдоого алуу, анализдөө;
- көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз тили илиминде биринчи жолу өтмө маанилүү тилдик каражаттардын кеңири планда изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт. Көркөм чыгарма табиятын шарттоочу факторлордун бири катары фактылардын негизинде ачыкталышы, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын ички маанилик функцияларынын тереңдетилип аныкталышы, контексттеги маанилик туюмдарынын кеңирилигинин далилдениши, алардын стилистикалык-семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн көрсөтүлүшү да илимий жаңылык катары эсептелет.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Кыргыз тили илиминин теориялык базасына салым киргизүү менен, лексикология, семасиология багытындагы кийинки эмгектерге таяныч болот. Көркөм чыгарманын материалдары, алардын талданышы, изилдөөнүн жыйынтыктары, табылга-натыйжалары жогорку жана атайын орто окуу жайларында лексикология, стилистика боюнча лекцияларды, практикалык сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, бул багыттагы окуу китептерин, окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланылат. Ошондой эле түшүндүрмө жана поэтикалык сөздүктөрдү түзүүдө көмөк көрсөтөрү анык.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- Көркөм чыгарма – коомду, турмуштук жагдай-шарттарды, өнүгүп-өзгөрүүлөрдү, ааламды, жаратылышты, байланыш-катыш мамилелерди көркөм ойлоонун шартында чагылдыруучу искусствонун бир түрү.
- Көркөм чыгарманын табиятын шарттоодо, чыгарманын жаралышында анын тили маанилүү ролду ойнойт, ойду көркөм, образдуу, таасирдүү берүүдөгү негизги курал – анын тили. Мындай шартта, көркөм чыгарманын тили өзүнө гана таандык өзгөчө функцияга ээ болот.
- Өтмө маанилүү тилдик каражаттар бардык эле функционалдык стилдерде колдонула бербейт. Булар – баарынан мурда, көркөм чыгармага мүнөздүү стили жаратуучу тилдик каражаттардын бири. Нерсе, кыймыл, көрүнүш, белгилердин ооштурулуп берилишинде ар түрдүү маанилердин каймана, кыйытма туюндурулушу образдуу ойлордун жаралышына өбөлгө түзөт.

– Өтмө маанилүү тилдик каражаттар коннотативдик, компоративдик мүнөздөгү маанилерди жараткандыктан, алардын стилистикалык, стилистика-семантикалык мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири, образдуулукту жаратууда эң ийкемдүү көркөм сөз каражаты болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын функциялары, көркөм тексттеги эмоционалдык-экспрессивдик мүнөздү, образдуулукту шарттоодогу ролу жана өтмө маанилүү сөздөрдүн башка маанилер менен катар коюлуп салыштырылышы жана алардан жекече көз караштагы бүтүм-жыйынтыктарды чыгарышы, көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын берилиши, туюндурулуш жолдору, ык-амалдары көрсөтүлүп, алардын өзгөчөлүктөрүнүн аныкталышы кыргыз тили илиминде алгачкы жолу лингвистикалык талдоого алынып ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн айрым материалдары ЖОЖдордогу лекциялык сабактарда, илимий кереге кеңештерде, мектеп мугалимдерине өтүлгөн семинардык сабактарда пайдаланылды. Иштин темасы боюнча 8 илимий макала басмадан чыгып, иш боюнча республикалык (2), регионалдык (3) илимий-практикалык конференцияларда (3) баяндама жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары КРдин Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган басылмаларда жана РИНЦ системасында индекстелген эл аралык илимий журналдарда 8 илимий макала жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан, илимий адабияттардын тизмесинен, шарттуу кыскартуулардан туруп, иштин жалпы көлөмү 164 беттен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы, диссертациянын структурасы жана көлөмү жөнүндөгү маалыматтар чагылдырылды.

Биринчи бап “**Жалпы тил илиминде көркөм чыгарма тилинин жана андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши**” деп берилип, төрт бөлүмдөн турат.

1.1. Жалпы тил илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши.

Көркөм чыгарма тилинин изилдениши филологияда: тил илими жана адабият таануу илими багыттарында жүргүзүлөрү белгилүү. Тилчи окумуштуулар көркөм чыгармадагы тилдик бирдиктердин тыбыштык колдонулушунан тартып, лексикалык, семантикалык, грамматикалык,

а тургай, тексттик чыгарманын көркөм-эстетикалык мазмунуна көңүл бурса, адабият таанууда чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тилдик каражаттар аркылуу кантип ишке ашкандыгын иликтейт. Мындайча түшүндүрүү жалпы жонунан туура болгон менен, бул маселе конкреттештирүүнү, тактоону талап кылат. Тилчи адабий чыгарманын мазмунуна канчалык даражада тереңдеп кире алат, ал эми адабиятчы үчүн, изилдөөнүн объектиси болгон чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тил аркылуу кандайча жүзөгө ашырылат деген суроо ачык, так түшүндүрүлбөстөн, күңүрт бойдон калып келе жатат [Мамытов. 2007: 3]. Албетте, биздин изилдөөбүздүн бул бөлүмүндөгү максаты көркөм чыгарма тилинин кандай жолдор менен изилденгендигин, кантип изилдөө керектигин жана изилдөөдөгү оош-кыйыш жактарын териштирүү эмес, тек гана, көркөм чыгарма тилинин буга чейинки изилденишине кыскача токтолуп, андагы тилдик каражаттардын көркөм чыгарма табиятын шарттоодогу ролуна сереп салуу, баа берүү болуп саналат.

Негизи, жалпы тил илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө арналган илимий-теориялык эмгектер абдан көп. Алардын баарын атап көрсөтүүнүн өзү эле, өзүнчө бир эмгекти талап кылат. Биздин иликтөөбүздүн объектиси – өтмө маанилүү тилдик каражаттардын көркөм чыгармаларда колдонулушу болуп саналгандыктан, ишибиздин максат-талабына ылайык, көркөм чыгарма тилинин өзгөчөлүктөрүн баса белгилеп, айрым урунттуу эмгектерге токтолууга туура келет.

Жалпысынан, бул багытта М. М. Бахтин (1975; 1986), Р. А. Будагов (1976), Валери Поль (1976), В. В. Виноградов (1959; 1971; 1976), Г.О. Винокур (1991; 1991), Гальперин (1981), Н. К. Гей (1975), С. И. Гиндин (1972), Ф. М. Горленко (1986), В. П. Григорьев (1971), В. М. Жирмунский (1977), В. В. Кожин (жыйнактарда: 1964; 1974), Ю. М. Лотман (1970; 1972), В. П. Мурат (1957), А. Н. Савченко (1980), П. Г. Пустовойт (1980), Н. А. Рудяков (1973; 1977), Л. И. Тимофеев (1959) сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөндүктөрү белгилүү.

1. 2. Жалпы тил илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши. Коомдук турмушта болуп туруучу кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр, кыймылдар ж.б. ар кыл деңгээлде адамга таасир этет жана аларга карата реакция жасалат, баа берилет, аң-сезимде талданат. Булар адамдар ортосундагы байланыштардан, мамиле-катыштардан көрүнөт. Демек, аларды ишке ашыруудагы бирден-бир жол, так айтканда, жападан-жалгыз курал – тил. Тил аркылуу маалымат беребиз, ойду билдиребиз, баяндайбыз, баарлашабыз, ошондой эле кабылдайбыз. Бирок булардын бардыгы дайыма эле бир түрдүү, бир сызыкка сыйдырылбай, ар түрдүү деңгээлдерде, ар кыл ыкмаларда жүзөгө ашырылат. Ойду билдирүү, кабыл алуу процессинде тилдик бирдиктер бирде түз, тике, бирде өтмө, кыйытма маанилерде колдонулуп, алар эмоционалдуу-экспрессивдүү, таасирдүү, образдуу ж.б. маанай-формаларда чагылдырылат.

Мындай маанай-формалардагы туюндуруулар, билдирүүлөр айрыкча көркөм чыгармаларга мүнөздүү. Биздин айталы деген **өтмө маанилүүлүк** маселеси дал ушул көркөмдүктү, образдуулукту жаратууда башкы факторлордун бири болуп саналат. Ушул жерден бир нерсени баса белгилеп коюуга тийишпиз. Адатта, өтмө маанилүүлүк түшүнүгү лексиканын чегинде гана каралып, сөзгө гана байланып баа берилип жүрөт. Маселен, кыргыз тили илиминде эле эмес, жалпы тил илиминде да өтмө маани жеке сөздүн негизги маанисинен, же андан жаралган туунду мааниден пайда болору, ал нерсени, түшүнүктү, кубулушту, көрүнүштү тикеден-тике туюндурбастан, номинатив аркылуу кыйыр түрдө берилери аксиома катары белгиленип жүрөт. Өтмө маани номинативден, же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени ж.б. образдуу жана эмоционалдуу туюндурат. Бирок булар өз ара бири-биринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, туунду маани номинатив менен кандайдыр бир табигый жактан байланышып турса, өтмө маани менен номинативдин, туунду маанинин ортосунда мындай тикеден-тике байланыш жок. Ал булар менен кыйыр түрдө байланышат да, образдуулукту, элестүүлүктү жана тактыкты пайда кылуу максатында колдонулат [Азыркы кыргыз адабий тили. 2009: 113]. Бул өтмө маанилүү сөздөргө тиешелүү. Өтмө маанилүүлүктү мындан алда канча кеңири кароого да болот.

Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүүлүк сөз, сөз айкашы, сүйлөм формаларында ишке ашырылат, айрым шарттарда текст аркылуу туюндурулган кыйытма ой да өтмө маанини шарттап турат. Бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту ж.б. экинчи бир нерсеге, көрүнүшкө, кубулушка салыштырууда, окшоштурууда, же ооштурууда алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, окшоштук, ички байланыштуулук болот, аларды ар түрдүү ыкмаларда берүү, колдонуу – өтмө маанилүүлүктүн туюндурулуш жолдору катары белгилүү. Жалпы тил илиминде мындай ыкмалар өтмө маанинин метафоралык, метонимиялык, синекдохалык түрлөрү катары изилдөөнүн объектисине алынып келет. Көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын табияты, функциясы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, колдонулуш ык-амалдары, башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш-катыштары ж.б. маселелери көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде мурдатан тартып азыркы күнгө чейин сыпатталып-териштирилип, иликтөөгө алынып, анын улам бир кыры ачылууда. Коюлган маселе Ю. Д. Апресян (1967; 1995), Н. Д. Арютонова (1999), Н. И. Бахмутова (1984, 1988), А. К. Бирих (1982), В. В. Виноградов (1959; 1971; 1976), Г. О. Винокур (1991), В. П. Григорьев (1971), И. А. Магомедова (2008), Р. Барлыбаев (1963), Т. А. Бертагаев (1951), Е. Л. Гинзбург (1985), Мухамеджанов (1968), Т. И. Доценко, О. В. Постникова (1998), В. А. Коробейникова (1981), Т. И. Новоселова (1984) ж.б. өндүү окумуштуулардын

эмгектеринде камтылган жана буга карата атайын илимий-теориялык негиздеги макалалар жарыяланган.

Кайсы гана элдин тилин албайлы, тилдин өтмө маанилүүлүк кубулушка ээ болушу адаттагы табигый көрүнүш. Мурдатан белгилүү болгон нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн жана башкалардын өзүнүн, же болбосо, алардын кайсы бир белгилеринин ооштурулган маанилик көчүрмөлөрү өтмө маанилүүлүктүн негизин түзүп турат жана ал тилдик өнүгүүнүн өзгөчө өңүтү болуп саналат. Тил – бул татаал система, аны ар тараптуу, кеңири үйрөнүү үчүн изилдениши шарт, шарт гана эмес, зарылдык, анын тилдик бирдик кубулуштары илимий изилдөөнүн объектиси боло алат. Ошол сыңары, башка тилдик кубулуштардай эле, өтмө маанилүүлүктүн жеке өзүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү тилде, анын ичинде, айрыкча көркөм чыгарманын тилинде, жалпы эле коммуникативдүүлүк процессте аткарган милдети, көтөргөн жүгү бар. Аларды илимий-теориялык негизде аныктап-тактоо, сыпаттап-териштирүү мурдатан эле колго алынып келгендигин окумуштуулардын эмгектери далилдеп турат.

2. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин жана андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши.

2.1. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши.

Кыргыз элинин эң кыска көлөмдө уюшулган дидактикалык жанрдагы: макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, учкул сөздөрүнөн тартып, акын-жазуучулардын чыгармалары жана “Манаска” чейинки зор көлөмдүү эпостордун бардыгы **көркөм чыгарма** түшүнүгүн шарттайт. Чыгарма түрлөрүнүн ар бири өз ара жанрдык спецификасы жагынан айырмачылыктарга ээ экендиги жана дидактикалык, эпостук, поэзиялык, прозалык чыгармалар болуп түрлөргө бөлүнүшү – филология илимдеринде эчактан такталган маселе. Бирок алардын тили, конкреттүү айтканда, ар бир жанрдык чыгармалардагы тыбыштардын, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү жаратуудагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, контекст ичиндеги маанилик байланыш-катыштары, өз ара таасирлери, ой билдирүүдөгү функциясы ж.б. кыргыз тил илиминде толук колго алынбаган орчундуу маселе бойдон калууда. Албетте, аракеттер, жылыштар бар, муну танууга болбойт.

Д. Ш. Шүкүровдун “Молдо Кылычтын тили” (1947), К. Кырбашевдин “А. Осмоновдун поэзиясынын тили” (1966) кандидаттык диссертацияларын, М. Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр”, С. Гапаровдун “Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” (1979) монографияларын эске албаганда, көркөм чыгарма тилин лингвистикалык өңүттө изилдөө иштеринин жандана, активдеше башташы – 1980-90-жылдардан тарта кийинки мезгилдердин эле жемиши: К. Кырбашев (1983), С. Өмүралиева (1987; 1999; 2002; 2005), Ж. Мамытов (1990; 2007),

Б. Усубалиев (1994), Т. С. Маразыков (2005), А. Т. Дунканаев (2004; 2010), А. Оморев (2005), Т.И. Баястанов (2006), А. Өмүралиева (2008), А. Э. Абдыкеримова (2008), А. О. Ормонбекова (2010), К. Ж. Нармырзаева (2009), К. Н. Муратбаева (2010), Г. Ш. Абдуразакова (2010), Н. Ы. Осмонова (2013), Т. Ж. Исакова (2018) ж.б. Окумуштуулардын эмгектеринде жалпысынан көркөм чыгармалардын тили, аткарган кызматы, поэтикасы, стилистикасы, айрым тилдик каражаттардын ролу, тыбыштык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сөз болот. Чынында, бул эмгектерде коюлган маселе ар түрдүү деңгээлде иликтөөгө алынгандыгы анык жана булар менен гана көркөм чыгарманын тили кеңири масштабда, ар тараптуу планда изилденди деп жыйынтык чыгарууга болбойт.

Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин аныктап-тактоодо жана анын көркөмдүк табиятынын айрым жактарын (архаизм, историзм, диалектизмдер боюнча) практикалык негизде далилдеп көрсөтүүдө проф. Ж. Мамытовдун “Көркөм чыгарманын тили” (1990) эмгеги көрүнүктүү орунду ээлеп турат.

Б. Усубалиев бул эмгегинде көркөм чыгармадагы тилдик каражаттарды тереңден андап түшүнүп, кеңири аспектиде “иликтеп-жиликтеп” бере алган. Маселен, атактуу акын С. Эралиевдин “Жүз жылдар мындан кийин да” аттуу ырындагы (болгону үч куплеттен турат) тилдик каражаттарды 30 беттен ашуун көлөмдө талдоого алган.

Булардан сырткары, кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилине байланыштуу С. Өмүралиеванын (1987, 1999, 2005), А. Оморевдун (2002), К. Кырбашевдин (1967), С. Давлетов менен А. Акматалиевдин (1992), И. Абдувалиевдин (2018) эмгектерин белгилеп коюуга тийишпиз. Мындай эмгектердин жаралышы менен кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардын тили изилденип, аныкталып-такталып бүтүү дешке эч негиз жок, анткени көркөм чыгарманын табияты татаал, аны ишке ашыруудагы тилдик каражаттардын көркөмдүүлүктү жаратуудагы колдонулуштары көп кырдуу да, көп сырдуу.

2.2. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү тилдик каражаттардын изилдениши. Кыргыз тили илиминде өтмө маанилүү сөздөр тууралуу адегенде окуу куралдарында, окуу китептеринде кыскача түшүнүктөр, мүнөздөмөлөр берилип келген. “Азыркы кыргыз тили” (Ахматов Т., Мукамбаев Ж. 1978) окуу китебинде сөз мааниси экинчи бир башка нерсеге, кубулушка ооштурулуп, жакындаштырылып берилсе, ал өтмө маани болуп саналат; алар коомдук өзгөрүүлөргө, тилдин ички өнүгүшүнө байланыштуу келип чыгат да, көп маанилүүлүктүн бир көрүнүшү болуп эсептелет, себеби тике маани менен өтмө маани биригип келип, ошол эле сөздүн полисемиялык кубулушун түзөт; сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы маани тилде типтүү колдонула берип, биротоло калыптанган абалга жеткенде гана

өтмө маанини түзүп калат – деп, ага карата **жал, канат, тил** сөздөрүн мисал кылып көрсөтөт. Ал эми, С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбековдор түзгөн “Кыргыз тилинин грамматикасы” (1982) китебинде да өтмө маанилүү сөздөр тууралуу ушул эле ойлор айтылып келип, алардын келип чыгышынын төмөндөгүдөй үч жолу белгиленген: 1) Окшоштук белгилерге карай сөздүн мааниси кеңеет. Алардын негизинде салыштыруулар жатат. 2) Өзөктөштүк жакындыгына карай сөздүн мааниси кеңет. 3) Аткарган милдеттеринин бирдейлигине карай сөздүн мааниси кеңеет, б.а., баштапкы маанилери бири-бирине окшобогон сөздөр тилдин өнүгүш этабынын бир мезгилинде кандайдыр бир аткарган милдети жагынан бири-бирине окшошуп калат.

Экинчи бап “**Изилдөөнүн илимий-методологиялык базасы жана методдору**” деп аталып, ал үч бөлүмдөн турат.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана материалдары. Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз макалдарындагы, табышмактарындагы, эпосторундагы, поэзиялык жана прозалык чыгармаларындагы өтмө маанилүү тилдик каражаттар алынды:

- методология илимий изилдөө ишинде ошол ишти жүзөгө ашыруу үчүн жол көрсөтүп, таяныч бере турган, мурдатан калыптанып-түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы болуп саналары;

- методология лингвистикалык теориялар менен да тыгыз байланышта болору жана бул багытта тилчи-окумуштуулардын тиешелүү эмгектери пайдаланылгандыгы, айрым окумуштуулардын көз караштары;

- изилденип жаткан объектинин маанилүүлүгү, б.а., көркөм чыгарма – тематикалык бүтүн биримдүүлүктү шарттап турган стилистикалык-структуралык түзүлүштөгү, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мүнөздөгү, образдуулук камтылган жыйынтыктуу бүтүндүк экендиги, андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулуш маанилүүлүгү;

- изилденип жаткан объектинин ишке ашырылышында колдонулган метод-ыкмалар жана аларга карата кыскача мүнөздөмөлөр конкреттүү көрсөтүлдү.

Ар бир элдин руханий дүйнөсүн өздөрүнө мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктө чагылдыруу көркөм чыгарманын вазийпасына кирет. Көркөм чыгарма элдин учурдагы жана тарыхый жашоо-турмушундагы түрдүү көрүнүштөрдү, жагдай-шарттарды, үрп-адат, салт-санааны, дүйнөгө болгон көз карашты көркөм ойлоо аркылуу чагылдырат. Көркөм ойлоонун ишке ашырылышында тилдик каражаттар ар кыл ыкмаларда колдонулуу менен, өзгөчө функция аткарышат, көркөм сөз каражаты статусуна ээ болушат. Көркөм тил каражаттарынын катарында өтмө маанилүү сөздөр да көркөмдүктү жаратуунун бир фактору болуп эсептелет жана ушул аспектиден алганда, аларды изилдөөнүн объектиси катары кароого толук негиз бар.

Кандай гана конкреттүү илимий изилдөө иши болбосун, аларды туура багытта иликтөөдө таяныч болчу теориялык база талап кылынат. Биздин бул изилдөөбүздүн илимий-методологиялык базасы катары М. М. Бахтин (1975, 1986), Р. А. Будагов (1976), В.В.Виноградов (1959, 1971), Г. О. Винокур (1959), И. Г. Галенко (1987), Н. К. Гей (1975), Ф. М. Горленко (1986), В. П. Мурат (1957), Ю. М. Лотман (1970, 1972), А. М. Зализняк (1978), Н. А. Рудяков (1973, 1977), А. Н. Тихонов (1971, 1974), А. Г. Шереметьева (1979), А. И. Ширина (1980), Ж. М. Мамытов (1990, 2007), С. Өмүралиева (1987, 1999), Б. Ш. Усубалиев (1994), А.Т.Дунканов (2004, 2010), А.Э.Абдыкеримова (2008), А. Ормонбекова (2010) ж.б. өңдүү окумуштуулардын эмгектери алынды жана аларга карата жекече көз караштар билдирилди.

Диссертациялык иштеги коюлган маселени ишке ашырууда жалпы тил илиминдеги жана кыргыз тили илиминдеги илимий-теориялык ойлорго, корутунду-тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн максатына, алган багытына жараша системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, топтоштуруу, сөз менен иштөө, аналогия байкоо жүргүзүү, анализ-синтез, интерпретациялоо, жалпылоо-трансформациялоо методдору колдонулду.

Үчүнчү бап “**Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү лексикалык каражаттар**” деп аталып, беш бөлүмдөн турат.

3.1. Сөз – тилдик бирдик. Тилдин негизги бирдиги сөз болорун тилдик факты-материалдарды изилдөөлөр ырастап турат. Сөз – нерсе, кубулуш, көрүнүш, процесс, кыймыл, касиет аттарын туюнтуу үчүн колдонулган тилдин структуралык-семантикалык бирдиги.

Биздин заманга чейинки мезгилдерде эле, сөзгө, сөз табиятына карата ар түрдүү көз караштагы ойлор айтылып келген. (Караңыз: Античные теории языка и стиля, 1936., Мусаев С. Ж. 1998. ж.б.). 19-кылымдын аягында, 20-кылымдын башынан тартып сөз табиятына, анын тилдик бирдик катары каралышына, сөз жана зат, сөз жана түшүнүк, сөз маанилерине илимий-теориялык негизде олуттуу көңүл бурула баштайт. Г.Шухардттын пикиринде, сөз затты билдирет, зат алгачкы, ал эч нерсеге көз каранды эмес, өзүнөн-өзү жашай берет, ал эми сөз затка караганда кийинки, анын колдонулушу затка байланыштуу, ага көз каранды. Демек, зат, нерсе жок болсо, сөз да болбойт. Тилдеги ар бир сөздүн өз-өзүнчө тарыхы бар, аны лингвистикалык талдоо аркылуу гана эмес, ошол сөз атаган заттын өзүнүн тарыхы менен байланышта изилдөө зарыл. Сөз менен заттын ортосунда толук шайкештик, параллелдүүлүк да, татаал карым-катыш да бар [Мусаев, 1998., 111]. Мындан сырткары, сөздү изилдөөдө анын тыбыштык формасын, структурасын, маанисин териштирүү жетишсиздик, чектелгендик болорун белгилейт. Азыркы учурда мындай изилдөөлөр тарыхый лексикология үчүн өтө баалуу болуп саналат. Ошондой эле, Ф. Ф. Фортунатов, М. А. Пешковский, А. А. Шахматов, В. В. Виноградов өңдүү көрүнүктүү окумуштуулар да сөздү класс

катары карап, формалдык жактан классификациялоону ишке ашырып, өнүктүрүшкөн. Улам барган сайын, сөз табиятынын татаалдыгы, анын ар кыл маанилик жүктөрү, функциялык мүмкүнчүлүктөрү тактала баштайт.

Ф. Ф. Фортунатов сөздү тилдик бирдик катары карап, аны териштирип изилдөө лексикологиялык жана грамматикалык багыттарда ишке ашарына токтолуп, лексикологияда сөздүн реалдуу мааниси караларын, грамматикада сөздүн формалдуу мааниси изилденерин, грамматика тилдин формасы болуп саналарын белгилейт.

Акад. В. В. Виноградов чет элдик жана орус тилчи окумуштууларынын сөзгө берген аныктамаларын эске алуу менен, сөздүн ар тараптуу өзгөчөлүктөрүн талдоонун натыйжасында анын мүнөздүү белгилери жөнүндөгү өзүнүн аныктамаларын иштеп чыккан.

Сөздүн тилдик бирдик катары эсептелишинин илимий негизи бар. Акад. Б. Орузбаева өзүнүн “Сөз” аттуу эмгегинде тилдеги түшүнүктөрдүн бардыгы сөз менен атала тургандыгын, ошондуктан, **сөздү түшүнүктүн** паспорту катары белгилеп, ал берген мааниси, түзүлүшү жана аткарган милдети жагынан тил илиминин лексикология, семасиология, морфология бөлүмдөрүнүн объектиси болуп, аларда сөз табиятынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү териштириле тургандыгына токтолот.

Профессор Б. Усубалиев көркөм чыгармадагы сөз функциясына, ролуна башкачараак өңүттөн баа берет: “Көркөм алкакка түшпөгөн бир да сөз болушу мүмкүн эмес, бир жолу эле эмес, миндеген жолу туш болуп, ар бир сөз өзүнө жараша түс, өң алат, өзүнчө доошко, мукамга, атүгүл, жытка ээ болот. Ошентип, сөзгө дагы бир касиет кошулат, б.а., ал кандайдыр бир нерсени атап гана көрсөтпөстөн, өзүнө образдуулук касиетти кытууга (синирүүгө) да жетишет. Дал ушул жагынан алганда, айрым окумуштуулардын поэзиянын жаралышы, өнүгүшү үчүн, угут (элемент) сөздүн, кенири алганда, тилдин түпкү табиятында жатат; ар бир тил көркөм чыгарманын жаралышы, өнүгүшү үчүн, көрөңгө, угут боло алат деген пикирин колдоого болот (Пустовойт П. Г. 1980., 29). Бирок мында көркөм алкак дегенди өтө тар, атүгүл, бурмаланган кейипте, айталы, образдуу, элестүү сөздөрдүн жыйындысы катары түшүнүү таптакыр туура эместигин, аны көркөм (образдуу) ой жүгүртүү менен байланышта кароо зарыл экендигин эскерте кеткибиз келет. Ошондо гана тилдин образдуу ой жүгүртүүдөгү орду туура аныкталып, көркөм кеп менен кадыресе кептин (өзгөчө илим тилинин) ортосундагы өзгөчөлүктү ачууга өбөлгө түзүлөт” [Усубалиев. 1994: 4]. Мында сөз көркөм чыгармаларда колдонулган учурларында анын табияты татаалданып, ойдун көркөм туюндурулуш шартына ылайык, маанилик жылышууларга ээ болушу, маанилик катмарланууларга дуушарланышы, бул жагдай образдуулукту жаратууда негизги милдетти аткаары белгиленди.

3.2. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр: байланышы, жалпылыгы, өзгөчөлүгү.

Тил илиминде көп маанилүүлүк маселесине Герви О. Ю. (2001), Гинзбург Е.Л. (1985), Драчук Н.В. (2006), Лещева Л.М. (1994), Литвин Ф.А. (1984), Чеснович Е.П. (сб. науч. тр. Полисемия и контекст, 1975), Өмүралиева С. (1979., 2001), Жумагул кызы А. (2023) сыяктуу ж.б. көптөгөн окумуштуулар атайын кайрылышкан.

Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн бири-бирине **байланыштуулугу** алардын карым-катышына негизделген. Ар бир сөз жайдак жерден эле пайда боло калбайт, сөздөрдүн өз ара синтаксистик байланыш-катыш таасирлеринен улам, биринен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү жаралат, б.а., бир маанилүү, көп маанилүү, же өтмө маанилүү сөздөр болобу, алар сүйлөм тутумунда, же текст ичинде өз ара аракетке келүүлөрүнүн натыйжасында бири-бирине көз каранды абалда болот, бул болсо, алардын ортосундагы тыгыз байланыштуулукту шарттап турат. Ал эми алар ар түрдүү маанилик функцияларга ээ болгонуна карабастан, ой билдирүүнү, коммунакивдүүлүк процессти жаратышы аркылуу **жалпылыкты** түзүп турушат. Бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр көркөм чыгармаларда **көркөм сөз каражаты** катары кызмат аткарышы, стилистикалык ар кыл ык-амалдарда колдонулушу да алардын жалпылыгын шарттап турат.

Өзгөчөлүктөрү болсо, алардын аталыштары айтып тургандай эле, бир маанини, көп маанини, же өтмө маанини туюндуруудан улам келип чыгат. Биринчиден, бир маанилүү сөздөр контекстке көз каранды болбойт, алар жеке колдонулганда деле, конкреттүү лексикалык мааниге ээ болуп турат: Калпак – баш кийим, нан – жей турган азык, калем – жаза турган буюм. Көп маанилүү сөз бир маанилүү сөздөрдөй жеке турганда, конкреттүү лексикалык маанини туюндурбай калышы да ыктымал, т.а., экинчи бир сөз менен синтаксистик байланышта колдонулганда, анын мааниси ачыкталат: башы – адамдын башы, башы – теректин башы, башы – суунун башы. Өтмө маанилүү сөздүн табияты бир гана контекстке байланыштуу, аны жеке колдонгондо, өтмө маани деген түшүнүк пайда болбойт, жаралбайт. Ошон үчүн ал таза – стилистикалык каражат. Экинчиден, бир маанилүү, көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөрдүн табияты көркөм чыгармаларда ар түрдүү ык-амалдарда колдонулгандыктан улам да ажырымдалып турат. Үчүнчүдөн, алардын номинативдик, коннотативдик жана компоративдик маанилерди алып жүрүшү, мындай маанилерди туюндурууда да ар кандай белгилик касиеттерге ээ болуп турушу да, алардын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү билдирип турат. Ооштурулуп аталган өтмө маанилүү сөздөрдүн сүйлөм, же контекст тутумундагы эстетикалык баалуулугу, элестүүлүгү, таасир-күчү жогору болот:

1. *Көздөрүн чел басып, көкүрөгүн май басып, жамандык көрбөй чакчарылган карышкырларга да, алардын алдында абийир-намыстарын эске албай, бут жала десе, бут жалаган куйту түлкүлөргө да өлүм бирдей* (Э.Т.). Мисалдагы: *карышкырлар, түлкүлөр* өтмө маанилүү сөздөрү – адам түрлөрүнө карата ооштурулуп колдонулган маанилер, көркөм сөз каражаты, болгондо да, элестүүлүктү, таасирдүүлүктү, образдуулукту шарттоочу көркөм сөз каражаты, эң башкысы, стилистикалык кызмат аткарат.

3.3. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн функциясы.

Көркөм чыгарма – турмуштук кубулуштарды, жаратылыштык көрүнүштөрдү, окуяларды, адамдар арасындагы өз ара мамиле-катыштарды, мүнөздөрдү ж.б. сөз аркылуу туюндуруучу искусствонун бир түрү. Андагы колдонулган сөздөр, тек гана, өздөрүнө тиешелүү лексикалык маанилерин билдирүү менен гана чектелип калбайт, алар көркөм текст тутумунда белгилүү бир максатты көздөп колдонулат.

Бул багытта жаралып жаткан жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий-теориялык эмгектерди эске албай туруп (узун тизме жаралат), кыргыз тили илиминде эле, кийинки 90-жылдардан тарта: А. Абдыкеримова (2008), Т. Аширбаев (2000), Т. Баястанов (2006), А. Дунканаев (2010), С. Ибрагимов (2004), Ж. Мамытов (1990, 1999, 2007), Т. Маразыков (2014), Т. Токоев (1996, 2006), Т. Турдукожоев (2000), К. Саматов (2003), А. Ормонбекова (2010), С. Өмүралиева (1999, 2001), Б. Усубалиев (1994) сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин мунун далили катары көрсөтсөк болот. Мындан сырткары, жалпы эле тилдик материалдарды илимий-теориялык негизде сыпаттап-териштирүүдө көркөм сөз каражаттарынан кыйгап өтө албай, алардын ар кыл маани өзгөчөлүктөрүн факты катары келтирген кыйла эмгектер да бар.

Негизи, сөз мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңирилиги, алардын пайдаланылыш ыктары, сөз кудурети көркөм чыгармаларда таасын байкалат. Бул тууралуу проф. Б. Усубалиев: “Чын-чынына келгенде, бул – жөнөкөй гана иллюзия, анткени ар бир сөз – жандырмаксыз табышмак, түгөнгүс казына, канчалык казган сайын, ошончолук тереңдей берет, тактап айтканда, ар бир сөздө толук ачып берүүгө кудуретибиз жетпеген чексиз мүмкүнчүлүктөр жашырынып жатат. Тилдик каражаттардын али туюла элек, баамдала элек мүмкүнчүлүгүн ачуу үчүн зор чеберчилик зарыл, мында тилдик туюмдун чапчандыгы жетишсиздик кылат – дүйнөнү өзүнчө көрө билүү кудурети болушу керек. Буга жарактуу акын, же жазуучу жөнөкөй эле ыкма аркылуу, б.а., ар бир сөздү өз ордуна колдонуу менен, анын биз туя элек мүмкүнчүлүгүн ачып, эскиден жаңыны жаратып таштайт” – деп белгилейт [Б. Усубалиев 132, 134]. Бул пикир көркөм тексттеги өтмө маанилүү сөздөргө да түздөн-түз тиешелүү.

3.4. Көркөм чыгармадагы фразеологизмдердин колдонулушу. Пикир алышууда ар түрдүү тилдик бирдиктер пайдаланылат, алардын ичинде фразеологизм сөздөр да бар. Фразеологизмдер жеке сөздөр сыяктуу эле, бир

бүтүн бирдик катары колдонулуп, белгилүү бир түшүнүктү экспрессивдүү, элестүү, көркөм билдирип, белгилөө милдетин аткарат.

Тил илиминде фразеологизмдер лексикологиянын объектиси болуп саналары, лексикалык бүтүн бирдик катары каралары жана составдык өзгөчөлүктөрү боюнча түрлөргө бөлүнөрү, аткарган функциялары, башка тилдик бирдиктер менен болгон жалпылыгы, айырмачылыктары, көркөмдүүлүгү ж.б. маселелер көркөм чыгармалардын материалдарынын негизинде далилденип изилденгендигин В. В. Виноградов (1977), Амосова Н. Н. (1963), Аннамамедов А. (1965), Бабаев К. (1962), Кыдыев К. У. (2000), Назаров А. П. (1985), Назаров О. (1973), Осмонова Ж. (1972, 2007), Сапарбаев А. (1977), Эгембердиев Р. (1980, 2009), Ураксин З. (1975) өндүү окумуштуулардын эмгектеринен көрүүгө болот. Фразеологизмдерди атайын иликтөөгө алган мындан сырткары да бир кыйла эмгектер бар. Ушундан улам тил илиминде бул маселе ар тараптуу жана кеңири планда изилденип бүттү деп жыйынтык чыгара албайбыз, алар көркөм чыгарма айдыңында тилдик жандуу кубулуш болгондуктан, маанилик мүмкүнчүлүктөрү стилистикалык ар түрдүү ыкмаларда колдонула берет.

3.5. Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн стилдик коннотациясы. Көркөм чыгарманын тилинде кандай гана сөздөр (бир маанилүү, көп маанилүү, омоним, синоним, антоним ж.б.) колдонулбасын, көркөмдүүлүккө байланыштуу өздөрүнүн аткарган функциясы болот, алар кошумча маанилик жүктөрдү аркалайт. Алардын өз ара синтаксистик байланыш-катыш биримдүүлүгү, андан келип чыккан таасирдүү, эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилик туюмдар белгилүү бир максатка багытталган ойду шарттап турат. Баса, белгилеп койчу нерсе, айрым учурларда көркөм чыгармалардагы кайсы бир сөздөрдүн жеке керт башына тиешелүү лексикалык маани роль ойнобой, ага кабатталып берилген кошумча мааниси, көркөмдөлгөн мааниси биринчи орунга чыгат. Мындай шартта аны менен синтаксистик катышта турган экинчи бир сөздүн таасири, синтездик биримдиги аркылуу айтыла турган ой билдирилет.

Стилистикалык боёктуулук функционалдык стилдик жактан чектелүү сөздүн лексикалык мааниси менен тыгыз байланыштуу. Анткени “аткарган кызматынын мүнөзүнө карай да сөздөрдүн маанилери номинативдик, эмоционалдык-экспрессивдик маани деп да бөлүнөт [Жалилов А. 135]. Сөздөрдүн мындай маанилери лексикалык стилистиканын башкы маселелеринен болуп саналат. Сөздөрдүн маанилик типтеринин стилистикалык коннотациялары, алардын кепте колдонулуу чегин белгилөө маселелери лексикалык стилистиканын проблемаларынын борборун түзөт. Анткени лексикалык тилдик каражаттардын түз жана өтмө, бир жана көп маанилүүлүктөрү, тилдеги синонимия, омонимия, жана антонимиялык

кубулуштардын кептик зарылдыктары пикир алмашуунун бардык стилдик түрлөрүндө жана формаларында чоң мааниге ээ [Аширбаев Т. 2000: 87].

Көркөм тексттин мазмуну сөздүн денотациялык мааниси менен гана чектелбейт, ал ар кандай тилдик факторлорду камтыган коннотациялык маанилер аркылуу да туюндурулат. Стилдик коннотация – тилдик бирдиктердеги негизги мааниден улам келип чыккан кошумча маанилер. Бул бапта изилдөөнүн ылайыгына жараша көркөм чыгарма тилиндеги сөздөрдүн стилдик коннотациясы гана каралды.

Төртүнчү бапта **“Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү синтаксистик каражаттар”** деп аталып, текст ичинде тике мааниде колдонулган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз ара синтаксистик-семантикалык байланыштуулугунун, бир бүтүндүктөгү ойдун максаттуу туюндурулушунун натыйжасында айрым сүйлөмдөр өтмө маанилүүлүккө ээ болору мисалдар менен далилденди.

4.1. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сөз айкаштары. Кыргыз тилиндеги сөз айкашы маселесинин илимий-теориялык негизде изилдене башташы 1950-жылдар ичине туура келет. Бул маселени биринчилерден болуп А.Жапаров колго алган. Анын “Азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы” (1955) аттуу илимий изилдөөсүндө сөз айкашы сөз сыяктуу эле атоо функциясын аткаарын, сүйлөм курулушунда анын материалы катары колдонуларын белгилөө менен бирге, эң башкысы, сөз айкашы түшүнүгү синтаксистин объектиси саналып, сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышына, бири-бири менен мамиле-катышына негизделерин көрсөтөт. Мындан сырткары, кийинки мезгилдер аралыгында Ы. Жакыпов, А. Жапаров, А. Турсунов, А. Иманов, Т. Токоев өндүү көрүнүктүү окумуштуулардын чыккан окуу китептеринде да сөз айкаштары тереңдетилип иликтөөлөргө алынган. Айрыкча, проф. А. Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары” (1975), “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары” (1978) эмгектери бир гана сөз айкашы маселесине арналып, андагы сөз айкашын шарттап турган лексикалык толук маанилүү сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышуу жолдорун, уюшулуш принциптерин, маанилик ички түзүлүшүн, түрлөрүн, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн кеңири масштабда сыпаттап-териштирүүгө алган. Азыркы учурда кыргыз тили илиминде сөз айкашы түшүнүгү эркин сөз айкашы деген термин менен да аталып жүрөт. (К.Токтоналиев, Т.Токоев. Азыркы кыргыз тили (Синтаксис, 2015). Мында эркин сөз айкашы деп берилген.

Көркөм чыгармаларда макалдар, ылакаптар жана фразеологизм сөздөр дидактикалык-тилдик даяр материалдар катары абдан кеңири пайдаланылары белгилүү. Кыргыз тили фразеологизмдерге өтө бай келет жана ал тил байлыгын көрсөтүүчү факторлордун бири катары эсептелет. Кыргыз тилинде алар өтмө маанини шарттоо, жаратуу, туюндуруу, билдирүү менен, анын

негизинде көркөмдүктү, таасирдүүлүктү, элестүүлүктү чагылдырып турат: *биттин ичегисине кан куюу, ичи-койнуна кирүү, тилинен бал тамуу, жүрөгү түшүү, ичи муздоо, жибин тартып көрүү, тааш боор, колу жука, көк бет, жыландын куйругун басуу, эки көзү төрт, жылдызы түшүү, беш колун салуу, күлү додо болбоо, таашы өйдө кулоо, чырагына май тамуу, мээсине чай кайнатуу, жумурткадан кыр издөө, кара кылды как жаруу, тил эмизүү, суу жүрөк, маңдайы жарык, көзү өтүү, жердин жети түбү, тили таттуу ж.б.*

Көрүнүп тургандай, ар бир фразеологизм сөз өтмө маанини билдирип, турат, алар даяр көркөм сөз каражаты катары пайдаланууга боло турган тилдик материал болуп саналат. Эки, же андан ашык сөздөн туруп бир гана лексикалык мааниге ээ болору белгилүү жана ал табияты тууралуу жогоруда сөз болгон. Көркөм тексттерде фразеологизмдер экинчи бир сөздөр менен айкашта келгенинде, ойдун туюндурулуш максаттарына ылайык, кайсы бир учурларда оң, кайсы бир шарттарда терс маанилерди билдирип калышы да толук ыктымал. Маселен, *Биттин ичегисине кан куюу* фразеологизми “Кыргыз тилинин сөздүгүндө ”*өтмө бышык, абдан тың, өтмө эле эпчил* маанилерин билдирет деп берилген [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2011: 236]. Ушул маани ойдун туюндурулуш шартына, ыңгайына жараша сүйлөм тутумунда оң жана терс маанилерде колдонуларын көрүүгө болот:

1. Туура кыласың, ошону жөнөт. Ал биттин ичегисине кан куйган азаматтардын бири (К. С.).

2. Деги, сак болчу, балам. Биттин ичегисине кан куйган шылуун эле (К. Б.). Биринчи мисалдагы – *биттин ичегисине кан куйган азаматтардын* фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашы мактоо, баалоо ниетинде айтылып оң мааниде, экинчи мисалдагы – *биттин ичегисине кан куйган шылуун* фразеологизмдик өтмө маанилүү сөз айкашы терс мааниде колдонулду.

Көркөм чыгармаларда өтмө маанилүү сөз айкаштары автордун берейин деген оюна жараша эң башкысы, тактыкты, элестүүлүктү, образдуулукту камсыздоо максатында ар түрдүү ык-амалдарда колдонулуп, ар кыл маанилерди жаратып турат.

4.2. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сүйлөмдөр. Өтмө маанилүү сөздөр жана сөз айкаштары ошол өздөрү катышып турган сүйлөмдөрдүн ичинде өтмө маанилүүлүккө ээ болуп, ал сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүгүн арттырып колдонулса, сүйлөмдөрдүн өтмө мааниде колдонулушунда белгилүү бир максат көздөлүп, кандайдыр бир купуя ой камтылып турат. Андай сүйлөмдөрдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунда так, таамай баа берүүчүлүк, эскертүүчүлүк, кабар берүүчүлүк мүнөздөгү ойлор кыйытылат.

Өтмө маанилүү сүйлөмдөр тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруучу бир фактор катары кызмат өтөрү жана тексттен тышкары өз алдынча колдонулганда да, алардагы өтмө маанилүүлүк ачык байкалып турары

белгиленди. Көпчүлүк учурларда сүйлөмдөрдүн өтмө мааниси контекст тутумунда ачыкталат. Анткени текст ичинде тике мааниде колдонулган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз ара синтаксистик-семантикалык байланыштуулугунун, бир бүтүндүктөгү ойдун максаттуу туюндурулушунун натыйжасында айрым сүйлөмдөр өтмө маанилүүлүккө ээ болору мисалдар менен далилденди.

Корутунду

“Көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын өтмө мааниде колдонулушу” аттуу диссертациялык иштеги коюлган маселелер төрт бап тутумунда ишке ашырылды. Ар бир бап өз ара логикалык ырааттуулукту сактап, мазмунуна жараша бир канча параграфтардан турат.

Көркөм чыгарманын жаралышында анын тили маанилүү ролду ойнойт. Мындай шартта, көркөм чыгарманын тили өзүнө гана таандык өзгөчө функцияга ээ болот. Андай функциялардын бирин өтмө маанилүү тилдик каражаттар аткарып турат. Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү сөздөрдү, өтмө маанилүү сөз айкашын, өтмө маанилүү сүйлөмдөрдү талдоо жана жалпылоодо төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга негиз болду:

1. Өтмө маанилүү тилдик каражаттар бардык эле функционалдык стилдерде колдонула бербейт, булар көркөм чыгармага мүнөздүү стилди жаратуучу тилдик каражаттардан болуп саналат.

2. Көркөм чыгармада нерсе, кыймыл, көрүнүш, белгилердин ооштурулуп берилишинде өтмө маанилүү тилдик каражаттар образдуу ойлордун жаралышына өбөлгө түзөт.

3. Өтмө маанилүү тилдик каражаттар коннотативдик, компоративдик мүнөздөгү маанилерди жараткандыктан, алардын стилистикалык, стилистика-семантикалык мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири болот.

Диссертациялык иште коюлган дал ушул көркөм чыгарма табиятын, андагы өтмө маанилүү тилдик каражаттардын маани-маңызын иликтеп ишке ашырууда, а дегенде конкреттүү максат-милдеттер белгиленип, бул багыттагы илимий изилдөөлөргө сереп салынып, ал эмгектерге карата жекече көз караштар билдирилди.

Диссертациялык иштеги коюлган маселенин негизги өзөгүн **“Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү лексикалык каражаттар”**, **“Көркөм чыгармалардагы өтмө маанилүү синтаксистик каражаттар”** аттуу 3-4-баптар түздү.

3-бапта көркөм чыгармалардагы сөздөрдүн, фразеологизмдердин өтмө мааниде колдонулушун, стилдик коннотациясын, андагы өзгөчөлүктөрдү сыпаттап териштирүү максаты коюлуп, аны ишке ашыруу үчүн сөздүн тилдик

бирдик катары каралышы, ал тилдик бирдиктердин бир, көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн өз ара байланыштуулугу, жалпылыгы, айырмачылыктары териштирүүгө алынды.

“Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү синтаксистик каражаттар” аттуу иштин 4-бабында өтмө маанилүү сөз айкаштары менен өтмө маанилүү сүйлөмдөр каралды. Мында өтмө маанилүү сөз айкашы өтмө маанилүү сөздөр сыяктуу эле кыйыр түрдө берилген ар кыл атоо маанилерине ээ болору, ой берилишин кеңитип берүүдө айрыкча милдет аткаары көрсөтүлдү. Өтмө маанилүү сүйлөмдөр тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруучу бир фактор катары кызмат өтөрү жана тексттен тышкары өз алдынча колдонулганда да, алардагы өтмө маанилүүлүк ачык байкалып турары белгиленди.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси :

- 1. Осмонова А.С., Ч. Айтматовдун "Саманчынын жолу" повестиндеги өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын колдонуу өзгөчөлүктөрү.** [Текст] / А.С. Осмонова // КУУнун “Жарчысы”. – 2018. -119-122-бб. 6б.
- 2. Осмонова А.С.,** Kyrgyz Lexicography in the 20th-21st Centuries. [Текст] / А.С. Осмонова // Open Journal of Modern Linguistics. – Wuhan, 2021. – Vol.11, № 5. – Р. 719-726-бб.
<https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=111882>
- 3. Осмонова А.С.,** Взаимосвязь синонимов с переходными словами. [Текст] / А.С. Осмонова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2021. – Т. 7, № 12. – С. 409-414. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47469572>
- 4. Осмонова А.С.,** Некоторые вопросы о способах формирования слов с переносным значением и словосочетаний. [Текст] / А.С. Осмонова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2023. – № 4-3 (79). – С. 177-181. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53810911>
- 5. Осмонова А. С.,** Өтмө маанилүү сөздөрдүн синонимдер менен өз ара Катышы. [Текст] / А.С. Осмонова // Ош мамлекеттик университетинин “Жарчысы”. – 2021. – Т. 1, № 4. – 501-507-бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=46499988>
- 6. Осмонова А.С., Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын колдонулуу бөтөнчөлүктөрү.** [Текст] / А.С. Осмонова // Вестник КГУ им. И. Арабаева 2024 №4, 837-843-бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=79723143>
- 7. Осмонова А.С.,** Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши. [Текст] / А.С. Осмонова // ISSN 1694-5220. Наука. Образование. Техника, 2024. №3. 133-139-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=77669778>
- 8. Осмонова А.С.,** Изучение языковых средств переносного значения в

Осмонова Айгул Сейдакматовнанын “Көркөм чыгармалардагы тилдик каражаттардын өтмө мааниде колдонулушу” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *тилдик каражаттар, өтмө маанилүү сөздөр, өтмө маанилүү сөз айкашы, өтмө маанилүү сүйлөмдөр, стилдик коннотация, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, көркөм каражаттар, коннотативдик жана компоративдик маанилер.*

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз макалдарындагы, табышмактарындагы, эпосторундагы, поэзиялык жана прозалык чыгармаларындагы өтмө маанилүү тилдик каражаттар алынды.

Изилдөөнүн максаты: Көркөм чыгармадагы өтмө маанилүү сөздөрдүн табиятын аныктап-тактоодо, бир жана көп маанилүү сөздөр менен катар коюлуп салыштырылышы, көркөм тексттеги өтмө маанилүү тилдик каражаттардын колдонулушу, образ жаратуудагы функциясы, көп кырдуулугу, стилистикалык кызматы изилдөө ишинин негизги максаты болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз тили илиминде биринчи жолу өтмө маанилүү тилдик каражаттардын кеңири планда изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт. Көркөм чыгарма табиятын шарттоочу факторлордун бири катары фактылардын негизинде ачыкталышы, өтмө маанилүү тилдик каражаттардын ички маанилик функцияларынын тереңдетилип аныкталышы, контексттеги маанилик туюмдарынын кеңирилигинин далилдениши, алардын стилистикалык-семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн көрсөтүлүшү да илимий жаңылык катары эсептелет.

Колдонуу чөйрөсү: Кыргыз тили илиминин теориялык базасына салым киргизүү менен, лексикология, семасиология багытындагы кийинки эмгектерге таяныч болот. Көркөм чыгарманын материалдары, алардын талданышы, изилдөөнүн жыйынтыктары, табылга-натыйжалары жогорку жана атайын орто окуу жайларында лексикология, стилистика боюнча лекцияларды, практикалык сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, бул багыттагы окуу китептерин, окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланылат. Ошондой эле түшүндүрмө жана поэтикалык сөздүктөрдү түзүүдө көмөк көрсөтөрү анык.

РЕЗЮМЕ

диссертации Осмоновой Айгуль Сейдакматовны “Использование языковых средств с переносным значением в художественных произведениях”, представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *языковые средства, слова с переносным значением, словосочетание с переносным значением, предложения с переносным значением, стилевая коннотация, однозначные и многозначные слова, художественные средства, коннотативные и компаративные значения.*

Объектом исследования являются лексические средства с переносным значением в кыргызских пословицах и поговорках, загадках, эпосах, поэтических и прозаических произведениях.

Цель исследования: Определить и уточнить природу слов с переносным значением в художественных произведениях, сопоставление их с одно и многозначными словами, употребление языковых средств с переносными значениями в художественных текстах, их функция придания образности, многогранность, стилистическая роль.

Научная новизна исследования: Впервые в кыргызском языкознании в широком плане исследуются языковые средства с переносными значениями. На основе фактов раскрывается их роль как одного из факторов, обуславливающих природу художественного произведения, углублённое раскрытие внутренних содержательных функций лексических средств с переносными значениями, доказательство расширения их содержательных значений в контексте, показ их стилистико-семантических возможностей.

Сфера использования: Внося свой вклад в теоретическую базу кыргызского языкознания, результаты нашего исследования могут быть опорой для дальнейших разысканий по лексикологии и семасиологии. Материалы художественных произведений, их анализ, итоги исследования, их результаты и находки могут быть использованы преподавателями высших и средних специальных учебных заведений при чтении лекций и проведении практических занятий, спецкурсов по лексикологии, стилистике, при разработке учебников, учебно-методических пособий по указанным предметам, а также при создании толковых и поэтических словарей.

RESUME

of the dissertation by Aigul Seidakmatovna Osmonova "The Use of Linguistic Means with Figurative Meaning in Literary Works", submitted for the academic degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.01 – Kyrgyz Language.

Keywords: *linguistic means, words with figurative meaning, phrases with figurative meaning, sentences with figurative meaning, stylistic connotation, unambiguous and polysemantic words, literary devices, connotative and comparative meanings.*

The object of the research is lexical means with figurative meaning in Kyrgyz proverbs and sayings, riddles, epics, poetic and prose works.

The purpose of the research is to identify and clarify the nature of words with figurative meaning in literary works, to compare them with unambiguous and polysemantic words, to study the use of linguistic means with figurative meanings in literary texts, and their function of creating imagery, multifacetedness, and stylistic role.

The scientific novelty of the research: For the first time in Kyrgyz linguistics, linguistic means with figurative meanings are investigated on a broad scale. Based on factual evidence, their role as one of the factors determining the nature of a literary work is revealed, the internal semantic functions of lexical means with figurative meanings are deeply uncovered, the expansion of their semantic meanings in context is demonstrated, and their stylistic and semantic potential is shown.

Application area: By contributing to the theoretical foundation of Kyrgyz linguistics, the results of our research can serve as a basis for further investigations in lexicology and semasiology. The materials from literary works, their analysis, the research findings, results, and discoveries can be used by teachers of higher and secondary specialized educational institutions in delivering lectures, conducting practical classes, and special courses on lexicology and stylistics, in developing textbooks and teaching aids for the mentioned subjects, as well as in compiling explanatory and poetic dictionaries.